

अच्सन्धौ यण्-अयवायावादिसन्धिः

प्रस्तावना

प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोः वा मेलने कृते पूर्वपदस्य यः अन्तिमः वर्णः तस्य, परवर्ति यत् पदं तस्य यः आदिमः वर्णः तस्य समीपम् आयाति। इदं समीप्यम् द्वयोः पदयोः मेलनं विहाय अन्यत्र सर्वत्र अर्धमात्राकालिकम् एव अनिवार्यम्। यद्वा भवतु। यदि इदं सामीप्यम् अर्धमात्राकालिकम् एव भवति तर्हि तत्र संहिता अस्ति। तदा समीपम् आगतयोः पूर्वपरयोः द्वयोः वर्णयोः मध्ये एकस्य द्वयोः वा विकारः, परिवर्तनम् उत्पद्यते। अयं विकारः एव सन्धिकार्यम्। अर्थात् संहितावशात् वर्णपरिणामः। आदेशः आगमः द्वित्वं लोपः इत्येषु अन्यतमः विकारः भवति। यदा स्वरस्य विकारः भवति तदा स स्वरसन्धिः अच्सन्धिः वा कथ्यते। यदा व्यञ्जनस्य विकारः भवति तदा स व्यञ्जनसन्धिः हल्सन्धिः वा उच्यते। अस्मिन् पाठे अच्-सन्धिः आलोच्यते।

सूत्रे यानि पदानि सन्ति, किञ्च यानि पदानि अनुवृत्त्यादिभिः लभ्यन्ते, तेषां समेषामपि विभक्तिवचनादिकम् सूत्रव्याख्यायाम् उच्यते। यथा - इको यणचि इति सूत्रे इकः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। यण् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्य प्रकटनस्य लाघवाय इकः (६/१), यण् (१/१), अचि (७/१) इत्यपि उपायावलम्बः क्रियते। तत्र इकः (षष्ठी/एकवचनम्) इत्येव इकः (६/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अचि (सप्तमी/एकवचनम्) इत्येव अचि (७/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अयमुपायः तत्र तत्र अवगन्तव्यः।



उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- द्वयोः स्वरयोः यदा संहिता भवति तदा किं किं परिवर्तनं भवति तद् ज्ञास्यति।
- यण्-सन्धिं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- गुणसन्धिं वृद्धिसन्धिं च कर्तुम् प्रभवेत्।
- गुणस्य अपवादः वृद्धिः कथम् इति बोद्धुं शक्नुयात्।
- वृद्धेः अपि अवपादाः सन्ति इति जानीयात्।
- सवर्णदीर्घसन्धिं कर्तुम् पारयेत्।
- दूरतः कस्यापि आह्वानं संस्कृतभाषानुसारं कर्तुं प्रभवेत्।
- प्रकृतिभावं ज्ञात्वा कुत्र प्रकृतिभावः भवतीति अवगच्छेत्।

[६.१] संहितायाम्॥ (६.१.७२)

अधिकारसूत्रमिदम्। इत आरभ्य अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६.१.१५८) इति अस्य पादस्य अन्तिमसूत्रं यावदयमधिकारः। संहितायाम् (६.१.७२) इति सूत्रादारभ्य अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६.१.१५८) इति सूत्रात् प्राग् यद् वक्ष्यते तत् संहितायाम् इत्येवं तद् वेदितव्यम्।

परः सन्निकर्षः संहिता इति सूत्रे संहिता का इति व्याख्यातमेव।

द्वयोः वर्णयोः मध्ये न्यूनतः अर्धमात्रिकमेव उच्चारणकालिकं व्यवधानं सम्भवति न तु ततोऽपि न्यूनम्। अतः ययोः द्वयोः वर्णयोः मध्ये अर्धमात्राकालिकं व्यवधानं यदि भवति तर्हि तयोः वर्णयोः मध्ये संहिता अस्ति। संहिता च द्वयोः स्वरयोः, द्वयोः व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोः अपि सम्भवति।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥

वाक्यस्य वक्ता वाक्ये पदानाम् उच्चारणं व्यवधानम् विना अपि कर्तुं शक्नोति, व्यवधानं कृत्वा अपि कर्तुं शक्नोति। परन्तु यदा समासः भवति तदा समासे स्थितानां पदानाम् उच्चारणे विलम्बः अनुचितः शास्त्रविरुद्धः च। तथैव यत्र धातुना सह उपसर्गः युक्तः अस्ति तत्र सति प्रसङ्गे धातूपसर्गयोः उच्चारणं व्यवधानं विना एव कर्तव्यम्। यस्य पदस्य विभागं कृत्वा अधिकानि पदानि कर्तुं न शक्यन्ते तद् एकपदम् इति कथ्यते। अथवा यत् पदं द्वयोः पदयोः मेलनेन न निष्पन्नं तद् एकपदम् इति बोध्यम्। एकपदे स्थितानां वर्णानाम् उच्चारणे विलम्बः अर्थात् व्यवधानं न कर्तव्यम्। यदा विलम्बरहितम् उच्चारणं भवति तदा द्वयोः वर्णयोः मध्ये अर्धमात्राकालिकं व्यवधानम् भवति। यदा द्वयोः वर्णयोः मध्ये एतावत् सामीप्यं भवति तदा द्वयोः वर्णयोः मध्ये संहिता अस्ति इति बोध्यम्। इदं सामीप्यमेव संहिता। तत्र संहितायाः विषयो भवति। यत्र संहितायाः विषयो भवति तत्र संहिताधिकारे उक्तानि सूत्राणि कार्यं कुर्वन्ति। संहितायां सत्याम् यदा वर्णस्य वर्णयोः वा विपरिणामः भवति तदा अयं विपरिणामः अपि संहिता, सन्धिः इति व्यपदिश्यते व्यवहारे।

यदा द्वयोः स्वरयोः संहिता भवति तदा **अचसन्धिः** इति उच्यते।

यदा द्वयोः व्यञ्जनयोः संहिता भवति तदा **हल्सन्धिः** इति उच्यते।

यदा विसर्गः निष्पद्यते अथवा विसर्गस्य अन्यः परिणामः भवति तदा **विसर्गसन्धिः** इति उच्यते।

यदा संहिता भवति परन्तु वर्णपरिणामः न भवति तदा **प्रकृतिभावसन्धिः** इति उच्यते।

यद्यपि सन्धीनाम् भेदाः उपभेदाश्च अनेके सन्ति तथापि सन्धयः पञ्च सन्ति इति व्याकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धिः। चत्वारः सन्धयः उक्ता एव। पञ्चमः सन्धिस्तु **स्वादिसन्धिः** कथ्यते।

सामान्यतः व्याकरणेन एकैकस्य पदस्य संस्कारः क्रियते। तदा पदसंस्कारपक्षः पदान्वाख्यानपक्षः वा कथ्यते। परन्तु सन्धिप्रकरणे बाहुल्येन समासे वाक्ये वा स्थितयोः द्वयोः पदयोः संस्कारः क्रियते। अयं वाक्यसंस्कारपक्षः वाक्यान्वाख्यानपक्षः वा उच्यते।





[६.२] इको यणचि॥ (६.१.७७)

सूत्रार्थः - अचि परे इकः स्थाने यण् भवति संहितायां सत्याम्।

अवधेयम् - अस्मिन् ग्रन्थे इदमेव प्रथमम् विधिसूत्रमिदम्। अतः इदम् अपि च अन्यानि कानिचन सूत्राणि सविस्तरं व्याख्यातानि। एकत्र कृतं व्याख्यानं विभिन्नेषु स्थानेषु अध्येता स्वयम् ऊहेत।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। इकः यण् अचि इति सूत्रगतपदच्छेदः।

इकः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। अत्र षष्ठ्याः अर्थः सम्बन्धः। सम्बन्धस्य एकः प्रतियोगी अपरः अनुयोगी भवति। प्रतियोगिनः सम्बन्धः अनुयोगिना सह भवति। अस्मिन् सूत्रे अनुयोगी न उल्लिखितः। अतः अनुयोगिविरहात् इयं स्थानषष्ठी। किञ्च इक् अल्बोधकं पदमस्ति। अतः षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषया स्थाने इति पदम् उपतिष्ठते। तदा इकः स्थाने इत्यर्थः लभ्यते।

यण् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। यण् अत्र विधेयः अस्ति।

अचि इति सप्तम्येकवचनान्तम् पदम्, इयं परसप्तमी। अतः तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषया अचः अव्यवहितपूर्वस्य इति अर्थः लभ्यते।

संहितायाम् (७/१) इति अधिकृतम्। 'भवति' इति क्रियापदम् अध्याह्रियते। सूत्रघटकं पदत्रयमपि प्रत्याहाररूपम्। अतः इक् इति संज्ञा, इ उ ऋ लृ इति संज्ञिनः अत्र बोद्धव्याः। तदा पदयोजना भवति - संहितायाम् अचि परे अव्यवहितपूर्वस्य इकः स्थाने यण् भवति। सूत्रार्थो भवति - संहिता चेत् अचि परे इकः स्थाने यण् भवति। अर्थात् इकः परम् अच् अस्ति चेत्, इक् अच् इति अनयोः मध्ये अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः अस्ति चेत्, इकः स्थाने यण् भवति इति। अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ इति एषु एकस्मिन् परे इ उ ऋ लृ एषां वर्णानां स्थाने य् व् र् ल् एते वर्णाः आदेशाः स्युः इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

इक् अविधीयमानः अस्ति। अतः इकारस्य १८, उकारस्य १८, ऋकारस्य ३० इति ६६ वर्णाः स्थानिनः सन्ति। यण् विधीयमानः अस्ति। अतः य् व् र् ल् इति चत्वारः एव आदेशाः सन्ति। अत्र स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्यायाः वैषम्यम् अस्ति। अत एव अत्र स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा सञ्चारणीया। तथा च - सुधी उपास्यः इत्यादिषु लक्ष्येषु स्थानकृतम् सादृश्यम् आदाय इवर्णस्य स्थाने यकारः, उवर्णस्य स्थाने वकारः, ऋवर्णस्य स्थाने रेफः, लृवर्णस्य स्थाने लकारः भवन्ति।

इक्पदेन ६६ वर्णानाम् उपस्थितिः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रसञ्चरणात् परं भवति। प्रथमं तु इक्पदेन चतुणामिव उपस्थितिः भवति। यण्-पदेन चतुणामिव उपस्थितिः भवति। अतः प्राथमिकीम् उपस्थितिम् आदाय स्थानिनः चत्वारः, आदेशाः अपि चत्वारः एव। अत एव यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया इकारस्य यकारः, उकारस्य वकारः, ऋकारस्य रेफः, लृकारस्य लकारः इति उद्देशक्रमेण आदेशाः प्रवर्तन्ते। अचि इत्यस्य संख्या न इका नापि यणा समाना। अतः न कोऽपि क्रमः। अर्थात् इकः परम् अच्-मध्यात् यः कोऽपि स्वरः अस्ति चेत् यणादेशो भवति।



उदाहरणम् - मह्याकारः। मह्य्याकारः।

सूत्रार्थसमन्वयः - मह्याः आकारः इति समासविग्रहः। षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते समासे स्थितेभ्यः शब्देभ्यः विद्यामानानां विभक्तीनां लुक् भवति अर्थात् विभक्तयः लुप्ताः भवन्ति। यथा मही इति शब्दात् परं विद्यामाना षष्ठी लुप्ता। तथापि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति परिभाषया सा विभक्तिः तत्र अस्ति इति मत्वा मही इत्यस्य सुमिडन्तं पदम् इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। समासार्थः - मही पृथिवी। तस्याः आकारः परिमाणम्। पृथिव्याः परिमाणम् इति। अत्र समासः अस्ति। अतः द्वयोः पदयोः परः सन्निधिः अनिवार्यः एव। एवमत्र संहिता अस्ति। मही आकारः इति स्थिते आकारात् अव्यवहितपूर्वः ईकारः अस्ति। यद्यपि इक् इति प्रत्याहारे ईकारः नास्ति तथापि इक् अविधीयमानः अस्ति। अतः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति ग्रहणकशास्त्रेण इक् दीर्घस्यापि ईकारस्य बोधको भवति। अतः इको यणचि इति प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य स्थाने यकारे कृते मह् य् आकारः इति स्थितिः जायते। तदा -

[६.३] संयोगान्तस्य लोपः ॥ (८.२.२३)

सूत्रार्थः - संयोगान्तं यत् पदम् तदन्त्यस्य अलः लोपः भवति

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। संयोगान्तस्य लोपः इति पदद्वयम् अस्मिन् सूत्रे। संयोगान्तस्य (६/१), लोपः (१/१)। पदस्य इति अधिकृतम्। संयोगः अन्ते यस्य तत् संयोगान्तम् इति बहुव्रीहिसमासः। संयोगान्तस्य पदस्य लोपः इति पदयोजना। अत्र संयोगान्तस्य पदस्य इति समानविभक्तिकं पदद्वयम् अस्ति। तयोः एकं विशेषणम् अपरं च विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिः भवति। तदा तथा विशेष्यं ग्राह्यम् यस्य अन्ते विशेषणम् अस्ति। अत्र संयोगान्तस्य इति विशेषणम्। पदस्य इति विशेष्यम्। तदन्तविधिना तथा पदं ग्राह्यम् यस्य अन्ते संयोगः अस्ति। तदा सूत्रस्य अर्थः भवति - संयोगान्तं यत् पदं तस्य लोपः। (वस्तुतः सूत्रे संयोगान्तस्य इति अनुक्त्वा संयोगस्य इति वक्तव्यम्। तावता अपि कार्यं सिद्ध्यति।) 'संयोगान्तं यत् पदं तस्य' इत्यस्य प्रकटनं संयोगान्तपदस्य इति भवति। तत्राधुना संयोगान्तपदस्य इति पदं षष्ठ्यन्तम् अस्ति। तत्पदम् अल्समुदायबोधकम् अस्ति। अर्थात् संयोगान्तपदस्य इति शब्दस्य अर्थः केवलम् एक एव वर्णः इति न, अपि तु वर्णसमुदायः इति। अनुयोगिविरहात् तत्र या षष्ठी सा स्थानषष्ठी अस्ति। अपि च यः आदेशः स लोपः अस्ति। अतः एव अलान्त्यस्य इति परिभाषासञ्चारेण अर्थः भवति - संयोगान्तं यत् पदम् तदन्त्यस्य अलः लोपः भवति इति।

उदाहरणम् - मह् य् आकारः इति स्थितिः। पूर्वसूत्रे उक्तमेव यत् मह् य् इति पदम् अस्ति। किञ्च तस्य अन्ते ह्+य् इति संयोगः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण यकारस्य लोपः प्राप्तः। तदा -

६.३.१) यणः प्रतिषेधो वाच्यः। (वार्तिकम्)

संयोगान्तस्य यणः लोपस्य प्रतिषेधः, निषेधः अस्तु इति वार्तिकार्थः। अनेन वार्तिकेन यकारलोपस्य निषेधः भवति। एवञ्च मह् य् आकारः इति स्थितिः जायते। तदा -



[६.४] अचो रहाभ्यां द्वे॥ (८.४.४६)

सूत्रार्थः - अचः पराभ्याम् रेफहकाराभ्याम् परस्य यरः द्वे वा भवतः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अचः रहाभ्याम् द्वे इति सूत्रगतपदच्छेदः। अचः (५/१), रहाभ्याम् (५/२), द्वे (१/२)। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रात् यरः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। वा इति अव्ययञ्चानुवर्तते। पदयोजना - अचः रहाभ्याम् यरः द्वे इति। अचः इति पञ्चमीनिर्दिष्टं पदम्। इयं दिग्योगपञ्चमी। अतः अचः पराभ्याम् इति अर्थो लभ्यते। रहाभ्याम् इति पञ्चमीनिर्दिष्टं पदम्। इयं दिग्योगपञ्चमी। अतः रहाभ्याम् परस्य इति अर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - अचः पराभ्याम् रेफहकाराभ्याम् परस्य यरः द्वे वा भवतः इति।

उदाहरणम् - मह् य् आकारः इत्यत्र मकारात् परम् अच् अकारः अस्ति। ततः परम् हकारः अस्ति। ततः परम् यर् यकारः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण यरः यकारस्य विकल्पेन द्वित्वम् भवति। तेन पक्षद्वयम् उपतिष्ठते - द्वित्वाभावपक्षः, द्वित्वपक्षः च। यदा द्वित्वाभावपक्षः तदा मह् य् आकारः इति स्थिते वर्णानां मेलनेन महाकारः इति साधु रूपं सिद्ध्यति। द्वित्वपक्षे मह् य् य् आकारः इति स्थितिः भवति। तदा -

[६.५] हलो यमां यमि लोपः॥ (८.४.६४)

सूत्रार्थः - हलः परस्य यमः लोपः वा स्याद् यमि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। हलः यमाम् यमि लोपः इति सूत्रगतपदच्छेदः। हलः (५/१), यमाम् (६/३), यमि (७/१), लोपः (१/१)। झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्रात् अन्यतरस्याम् इति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् अनुवर्तते तस्य विकल्पः इत्यर्थः। सूत्रार्थः - हलः परस्य यमः लोपः वा स्याद् यमि परे।

उदाहरणम् - मह् य् य् आकारः इत्यत्र हल् हकारः। ततः परम् यम् यकारः। अपरः यकारः यम् परे अस्ति। अतः तस्य स्थाने विकल्पेन लोपः भवति। अर्थात् हकारात् परवर्तिनः यकारस्य विकल्पेन लोपः भवति। तदा लोपपक्षे मह् य् आकारः, वर्णमेलनेन महाकारः इति रूपं निष्पद्यते। लोपाभावपक्षे मह्य्याकारः इति द्वियकारयुक्तम् रूपं निष्पद्यते।

इत्थम् महाकारः मह्य्याकारः इति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

[६.६] अनचि च॥ (८.४.४७)

सूत्रार्थः - अचः परस्य यरः द्वे वा स्तः न तु अचि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। न अच् अनच्, तस्मिन् अनचि इति नञ्-तत्पुरुषसमासः। च इत्यव्ययपदम्। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (८.४.४४) इति सूत्रात् यरः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदमनुवर्तते। किञ्च वा इति अव्ययमनुवर्तते। अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रात् अचः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्, द्वे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदञ्चानुवर्तते। तदा पदयोजना भवति - अचः यरः द्वे



वा अनचि। अनचि च इत्यत्र प्रजस्यप्रतिषेधः अस्ति। तेन अर्थः भवति - अचि न भवति इति। सामग्रिकः सूत्रार्थस्तु - अचः परस्य यरः द्वे वा स्तः न तु अचि।

उदाहरणम् - मधोः अरिः इति विग्रहः। समासे कृते सपां लुकि पुनः सुप्रत्यये मधु अरिः इति स्थितिः उद्भवति। अत्र इक् उकारः अचः अकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः इको यणचि इति सूत्रेण उकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन वकारः भवति। तदा मध् व् अरिः इति स्थितिः भवति। अत्राधुना मकारात् परः यः अकारः सः अच् अस्ति। तस्मात् परं यर् धकारः अस्ति। तस्मात् परम् अच् नास्ति। अतः अनचि च इति सूत्रेण धकारस्य द्वौ धकारौ भवतः। अर्थात् द्वित्वं भवति। इदं द्वित्वम् अस्ति परन्तु आदेशत्वेन न गण्यते। द्वित्वे कृते मध् ध् व् अरिः इति स्थितिः जायते। तदा - (अग्रिमसूत्रस्य उदाहरणं द्रष्टव्यम्)

[सन्धिप्रकरणे समासस्य प्रस्तुतिः - सन्धिप्रकरणे बहुत्र समासं कृत्वा सन्धिः प्रदर्श्यते। अतः समासविषये किञ्चित् ज्ञानम् आवश्यकम्। अतः तद् अत्र उच्यते। इदं केवलं ज्ञानार्थमेव उच्यते न तु परीक्षायाः कृते।

मधोः अरिः इति विग्रहः। समासे कृते द्वयोः पदयोः मध्ये एकस्य पूर्वं निपातः अपरस्य परं निपातः भवति। कस्य पदस्य कुत्र स्थापनमिति विषये पाणिनिमुनेः व्यवस्था अस्ति। तेन मधोः इति पदस्य पूर्वं स्थापनम्, अरिः इति पदस्य च परं स्थापनं भवति। एतेषां समासः भवति चेत् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण 'मधोः अरिः' इति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण प्रातिपदिकस्य अवयवभूतानां सुब-विभक्तीनां लुक् भवति। अर्थात् अदर्शनं भवति। तेन मधु+अरि इति विभक्तिरहिताः शब्दाः अवशिष्यन्ते। ततः परं इयाप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रेण मधु+अरि इति समुदायात् परं पुनः सुप् विभक्तिः विधीयते। तेन मधु+अरि+सु इति स्थितिः भवति। प्रक्रियया मध्वरिः इति रूपं निष्पद्यते। सर्वत्र समासः भवति चेद् इयमेव प्रक्रिया भवति। परन्तु एतावता समासप्रकरणं तु न पठितम्। अतः अयं प्रपञ्चः भाराय कल्पते इति हेतोः सम्प्रति केवलं जिज्ञासाप्रशमनाय दीयते न तु परीक्षायाः कृते। सन्धिप्रकरणे बहुत्र समासस्य लाघवेन प्रकटनं तु इत्थम् - मधोः अरिः इति विग्रहः। समासे कृते सपां लुकि पुनः सुब-विधानेन मधु अरिः इति स्थितिः जायते।]

[व्युत्पत्तिवर्धनाय प्रदीयते अयं विषयः। न तु परीक्षायाः कृते - अनचि इत्यत्र समासविषये किञ्चित् -

नञ् इत्यस्य अर्थः प्रतिषेधः निषेधः वा भवति। पर्युदासप्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधः इति भेदेन प्रतिषेधः द्विधा भवति।

पर्युदासप्रतिषेधः - यदा द्वयोः पदयोः समासः भवति तदा तयोः पदयोः परस्परम् आकाङ्क्षादिवशात् अन्वयः/सम्बन्धः भवति। नृपदासः इति समासस्य विग्रहः नृपस्य दासः इति। नृपस्य किम् इति जिज्ञासा उदेति। दासः इति उत्तरेण सा शान्ता भवति। दासः सेवकः परिचरः। दासः इति शब्दस्य स्वभावः एव अस्ति यत् दासः कस्यचित् भवति। अतः तत्र जिज्ञासा उदेति यत् दासः कस्य



इति। नृपस्य इति उत्तरेण सा जिज्ञासा शान्ता भवति। अर्थात् नृपस्य दासे सम्बन्धः। दासस्य नृपे सम्बन्धः।

इत्थं यदा नञ् इति अव्ययस्य समासः भवति तदा न ब्राह्मणः अब्राह्मणः इति समस्तं पदं निष्पद्यते। तदा नञ् इति अव्ययस्य अ एव अवशिष्यते। निषेधः एव नञर्थः। तदा कस्य निषेधः। ब्राह्मणस्य निषेधः। अत्र नञर्थस्य निषेधस्य अन्वयः/सम्बन्धः ब्राह्मणे अस्ति। तर्हि समासस्य अर्थः कः। समासार्थः भवति - ब्राह्मणभिन्नः ब्राह्मणसदृशः इति। कः अस्ति ब्राह्मणभिन्नः ब्राह्मणसदृशः। क्षत्रियः। अयं निषेधः पर्युदासः इति कथ्यते।

वाक्येन विधिः वा भवति निषेधो वा भवति। यथा जलं देहि इति विधिः। जलं न देहि इति निषेधः। पर्युदासे निषेधस्य प्राधान्यं नास्ति, विधेः प्राधान्यम् अस्ति, किञ्च नञः यस्मिन् अन्वयः भवति तेन सदृशस्य ग्रहणं तत्र भवति, नञः अन्वयः उत्तरपदे ब्राह्मणे अस्ति। एवञ्च सदा ब्राह्मणभिन्नः ब्राह्मणसदृशः इति एवम् अर्थः बोध्यः। असेवकः गच्छति - सेवकभिन्नः सेवकसदृशः गच्छति। अत्र गमनक्रियायाः अभावः न विवक्षितः।

प्रसज्यप्रतिषेधः - न व्यापारशतेनापि शुकवत् पाठ्यते बकः इति उदाहरणे नञ् अस्ति। तस्य केनापि समासः नास्ति। यद्यपि वाक्ये नञ् कुत्रापि लिखितः अस्ति तथापि तस्य अन्वयः/सम्बन्धः सदा समापिकया क्रियया सह भवति। अतः न पाठ्यते इत्येव अन्वयः भवति। एतेन क्रियायाः निषेधः प्रधानम् अस्ति। पाठनक्रियायाः अभावः मुख्यत्वेन विवक्षितः। एवं स्थलेषु प्रसज्यप्रतिषेधः भवति। तस्मिन् निषेधः प्रधानं भवति, नञः अन्वयः क्रियायाम् अस्ति।

नञः समासः भवति चेत् पर्युदासः एव अर्थः अभीष्टः। परन्तु क्वचित् समासे अपि प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञ् दृश्यते। तदा स समासः असमर्थसमासः इति कथ्यते। अर्थात् असमर्थसमासः न कर्तव्यः तथापि क्वचिद् दृश्यते अङ्गीक्रियते च। अनचि च इति सूत्रे अनचि इति समासे प्रसज्यप्रतिषेधः अस्ति।]

[६.७] झलां जश् झशि॥ (८.४.५३)

सूत्रार्थः - झलः स्थाने जश् झशि परे संहितायाम् विषयीभूतायाम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। झलाम् जश् झशि इति सूत्रे उल्लिखितानां पदानां सन्धेः विच्छेदः। तत्र झलाम् (६/३) - षष्ठीबहुवचनम्। जश् (१/१) प्रथमैकवचनम्। झशि (७/१) सप्तम्येकवचनम्। तयोर्व्यावृत्तिः संहितायाम् (८.२.१०८) इति सूत्रस्थम् संहितायाम् इति पदमपि अधिकृतम्। लब्धानि पदानि योज्यन्ते चेत् या स्थितिः भवति सा - संहितायाम् झलां जश् झशि। सूत्रार्थो भवति - झलः स्थाने जश् भवति झशि परे संहितायाम् सत्याम्।

उदाहरणम् - अनचि च इति सूत्रेण मध् ध् व् अरिः इति स्थितिः उत्पन्ना। तत्र झल् प्रथमधकारः अस्ति। स च झशः द्वितीयधकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः झलां जश् झशि इति सूत्रेण प्रथमधकारस्य स्थाने जश् भवति। एकस्य स्थानिनः जश् - ज ब ग ड द एते पञ्च आदेशाः प्राप्ताः।



तेषु कतमः आदेशः स्यात्। स्थानिसंख्या आदेशसंख्यातः भिन्ना अस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा अत्र प्रवर्तते। तत्र स्थानिना धकारेण सदृशतमः आदेशः भवति। स्थानिनः धकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। आदेशेषु जकारस्य उच्चारणस्थानं तालु, बकारस्य ओष्ठौ, गकारस्य कण्ठः, डकारस्य मूर्धा, दकारस्य दन्ताः। अतः धकारेण सदृशतमः तेषु विधीयमानेषु दकारः एक एव लभ्यते। अतः प्रथमधकारस्य स्थाने दकारे कृते म द् ध् व् अरिः इति स्थितिः जायते। तदा संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण वकारस्य लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकेन लोपस्य निधेषे कृते वर्णानां मेलनं कृत्वा लेखने मध्वरिः इति रूपं सिद्ध्यति।

अनचि च इति सूत्रेण द्वित्वं विकल्पेन क्रियते। यदा द्वित्वं भवति तदा मध्वरिः इति रूपं भवतीति आलोचितमेव। यदि द्वित्वं न भवति तर्हि द्वित्वाभावपक्षे म ध् व् अरिः इति स्थिते संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण वकारस्य लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकेन लोपस्य निधेषे कृते वर्णानां मेलनं कृत्वा लेखने मध्वरिः इति रूपं सिद्ध्यति। इत्थं मध्वरिः मध्वरिः इति रूपद्वयं निष्पद्यते।

आन्तरतम्यपरीक्षा -

स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा यत्र प्रवर्तते तत्र स्थानिना सदृशतमः आदेशः कर्तव्यः। सादृश्यम् स्थानार्थगुणप्रमाणतः चतुर्विधम् अस्ति। सदृशतमस्य आदेशस्य अन्वेषणाय आन्तरतम्यपरीक्षा क्रियते एव। सा च परीक्षा अत्र किञ्चित् प्रदर्श्यते।

प्रमाणकृद् आन्तर्यमस्ति न वा - प्रमाणमत्र उच्चारणकालः। स्थानी धकारः अर्धमात्रिकः, आदेशाः जश् ज ब ग ड द एते पञ्च समेऽपि अर्धमात्रिकाः। अतः तेषु कश्चिदेकः प्रमाणतः अन्तरतमः नास्ति।

अर्थकृद् आन्तर्यमस्ति न वा - वर्णानां न कोऽपि अर्थः अत्र गृह्यते। समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः इति न्यायः। अतः अर्थतः आन्तर्यं न विचार्यते।

गुणकृदान्तर्यमस्ति न वा - गुणशब्दस्यार्थः अत्र बाह्ययत्नः। स्थानिना धकारेण आदेशेषु यस्य बाह्ययत्नाः समानाः सन्ति स आदेशः धकारेण सदृशतमः। बाह्ययत्नाः सविस्तरम् अधः प्रदर्श्यन्ते।

	वर्णः	बाह्ययत्नाः			
स्थानी	ध	संवारः	नादः	घोषः	महाप्राणः
आदेशाः	ज	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
	ब	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
	ग	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
	ड	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
	द	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः



अत्र सर्वेषामपि आदेशानां बाह्ययत्नः समानः एव अस्ति। परन्तु आदेशेषु कस्यापि वर्णस्य बाह्ययत्नः स्थानिना धकारेण समानः नास्ति। अतः न कोऽपि एकः वर्णः सदृशतमः। अतः गुणकृद् आन्तर्यं न सम्भवति।

स्थानकृद् आन्तर्यमस्ति न वा - स्थानिनः धकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। आदेशेषु जकारस्य उच्चारणस्थानं तालु, बकारस्य ओष्ठौ, गकारस्य कण्ठः, डकारस्य मूर्धा, दकारस्य दन्ताः। अतः धकारेण सदृशतमः तेषु विधीयमानेषु दकारः एक एव लभ्यते।

अत्र एकं लौकिकमुदाहरणम् विषयस्य सुबोधाय दीयते - तद्यथा रामः दश जनान् वदति यत् मम हस्ते पञ्च आम्रफलानि सन्ति। भवत्सु यस्य हस्ते मम फलैः सदृशतमानि फलानि सन्ति, तस्मै अहं पुरस्कारं दास्यामि।

तत्र प्रथमः प्रसङ्गः - तत्र तेषु प्रत्येकं जनानाम् हस्ते पञ्च फलानि सन्ति। परन्तु कस्यचित् एकम् आम्रफलम्, कस्यचिद् द्वे, कस्यचित् त्रीणि कस्यचित् पुनः चत्वारि इति। कस्यचित् एकस्य मन्दारस्य हस्ते पञ्च आम्रफलानि सन्ति। तदा कः सदृशतमः। तदा यस्य हस्ते पञ्च आम्रफलानि सन्ति स एव सदृशतमः। अतः पुरस्कारः मन्दाराय दीयते।

द्वितीयः प्रसङ्गः - तेषु प्रत्येकं जनानाम् हस्ते पञ्च फलानि सन्ति। किञ्च सर्वेषां हस्ते पञ्च बदरफलानि सन्ति। एकस्यापि हस्ते आम्रफलानि न सन्ति। तदा कः सदृशतमः। तदा सर्वे समानाः। न कश्चन एकः सदृशतमः। अतः पुरस्कारः न दीयते।

अतः एव यदि आदेशे विद्यमानाः सर्वेऽपि समानाः सन्ति तर्हि तेषु न कोऽपि अन्तरतमः।]

६.७.१) रूपसाधनम्

व्याकरणस्य प्रधानं कार्यं भवति प्रक्रियया साधुशब्दस्य निष्पादनम्। साधुशब्दस्य निष्पादने क्रमशः बहूनां सूत्राणां प्रयोगः भवति। सा प्रक्रिया एव रूपसाधनम्। रूपसाधनम् अत्यन्तम् अल्पशब्दैः प्रकटयितुं शक्यते, महता विस्तरेण च प्रदर्शयितुं शक्यते। अत्र उदाहरणरूपेण सुद्ध्युपास्यः इति रूपं लघुमध्यमविस्तृतोपायैः प्रदर्श्यते।

प्रकारः - १ - केवलं परिणामस्य/आदेशस्य उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - यकारे, विकल्पेन द्वित्वे, दकारे द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रकारः - २ - स्थानिनः आदेशस्य च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - ईकारस्य यकारे, धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, प्रथमधकारस्य स्थाने दकारे, यकारस्य लोपे प्राप्ते, तन्निषेधे द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।



प्रकारः - ३ - स्थानिनः आदेशस्य निमित्तस्य च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - उकारे परे ईकारस्य स्थाने यकारे, **अचः परस्य** धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, **धकारे परे** प्रथमधकारस्य स्थाने दकारे, **पदान्तत्वात्** यकारस्य लोपे प्राप्ते, तन्निषेधे द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रकारः - ४ - प्रत्याहारस्य स्थानिनः आदेशस्य निमित्तस्य च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - अचि उकारे परे **इकः** ईकारस्य स्थाने **यणि** यकारे, **अचः** उकारात् परस्य यरः धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, **झशि** धकारे परे प्रथमधकारस्य स्थाने **जशि** दकारे, पदान्तत्वात् यकारस्य लोपे प्राप्ते, तन्निषेधे द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रकारः - ५ - प्रत्याहारस्य स्थानिनः आदेशस्य निमित्तस्य सूत्रस्य च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - इको यणचि इति सूत्रेण अचि उकारे परे इकः ईकारस्य स्थाने यणि यकारे, **अनचि च इति सूत्रेण** अचः उकारात् परस्य यरः धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, **झलां जश् झशि इति सूत्रेण** झशि धकारे परे झलः प्रथमधकारस्य स्थाने जशि दकारे, **संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण** पदान्तत्वात् यकारस्य लोपे प्राप्ते, **यणः प्रतिषधो वाच्यः इति वार्तिकेन** यलोपस्य निषेधे द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रकारः - ६ - स्थितेः प्रत्याहारस्य स्थानिनः आदेशस्य निमित्तस्य सूत्रस्य च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - सुधी उपास्यः इति स्थिते इको यणचि इति सूत्रेण अचि उकारे परे इकः ईकारस्य स्थाने यणि यकारे, **सुध् य् उपास्यः इति जाते** अनचि च इति सूत्रेण अनचि धकारे परे अचः उकारात् परस्य यरः धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, **सु ध् ध् य् उपास्यः इति जाते** झलां जश् झशि इति सूत्रेण झशि धकारे परे झलः प्रथमधकारस्य स्थाने जशि/जश्त्वे दकारे, यणः प्रतिषधो वाच्यः इति वार्तिकेन यलोपस्य निषेधे **सु द् ध् य् उपास्यः इति जाते** सर्ववर्णमेलने द्वित्वपक्षे **सुद्ध्युपास्यः**, द्वित्वाभावपक्षे च **सुद्ध्युपास्यः** इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रकारः - ७ - स्थितेः प्रत्याहारस्य स्थानिनः आदेशस्य निमित्तस्य सूत्रस्य **परिभाषायाः** च उल्लेखः

सुद्ध्युपास्यः - सुधी उपास्यः इति स्थिते इको यणचि इति सूत्रेण अचि उकारे परे इकः ईकारस्य स्थाने यणि **स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद्** यकारे, सु ध् य् उपास्यः इति जाते अनचि च इति सूत्रेण अनचि यकारे परे अचः उकारात् परस्य यरः धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, सु ध् ध् य् उपास्यः इति जाते झलां जश् झशि इति सूत्रेण झशि धकारे परे झलः प्रथमधकारस्य स्थाने जशि/जश्त्वे **स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद्** दकारे, **अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाबलेन** संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण यलोपे प्राप्ते यणः प्रतिषधो वाच्यः इति वार्तिकेन



यलोपस्य निषेधे सु द् ध् य् उपास्यः इति जाते सर्ववर्णमेलने द्वित्वपक्षे सुद्ध्युपास्यः, द्वित्वाभावपक्षे च सुद्ध्युपास्यः इति रूपं सिद्ध्यति।



पाठगतप्रश्नाः-१

१. संहिताशब्दस्य अर्थः कः।
२. इको यणचि इति सूत्रस्यार्थं लिखत।
३. संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।
४. मह्य्याकारः इति उदाहरणे यकारस्य द्वित्वं केन सूत्रेण।
५. झलां जश् झशि इति सूत्रे पदानां विभक्तीः वदत।
६. सुद्ध्युपास्यः इत्यस्य वैकल्पिकं रूपं किम्।

[६.८] एचोऽयवायावः॥ (६.१.७५)

सूत्रार्थः - एचः स्थाने क्रमाद् अय् अय् आय् आव् एते स्युः अचि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। एचः अयवायावः इति सूत्रगतपदच्छेदः। एचः (६/१)। अयवायावः (१/३)। अय् च अय् च आय् च आव् च इति अयवायावः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। इको यणचि इति सूत्रात् अचि इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थः - एचः स्थाने अय् अय् आय् आव् एते स्युः अचि परे। अर्थात् ए ओ ऐ औ इति एते यदि अचः पूर्वं स्युः तर्हि तेषां स्थाने अय् अय् आय् आव् इति आदेशाः भवन्ति। स्थानिनः चत्वारः आदेशा अपि चत्वारः सन्ति। अतः एव यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया प्रथमस्य स्थाने प्रथमः, द्वितीयस्य स्थाने द्वितीयः इति क्रमेण आदेशाः भवन्ति।

उदाहरणम् - हरये विष्णवे नायकः पावकः।

एच् इत्यस्य अर्थः ए ओ ऐ औ इति चत्वारः वर्णाः। अतः चत्वारि उदाहरणानि अत्र प्रदर्शयन्ते। तानि च हरये विष्णवे नायकः पावकः इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - हरिशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनं हरये इति। तस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् हरे ए इति स्थितिः उद्भवति। तत्र रेफात् परं यः एच् एकारः सः अचः एकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण एकारस्य अय् इति आदेशः भवति। तदा हरय् ए इति जायते। ततः वर्णमेलनेन हरये इति रूपं सिद्ध्यति।

विष्णुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनं विष्णवे इति। तस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् विष्णो ए इति स्थितिः उद्भवति। तत्र णकारात् परं यः एच् ओकारः सः अचः एकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण

ओकारस्य अच् इति आदेशः भवति। तदा विष्णव् ए इति जायते। ततः वर्णमेलनेन विष्णवे इति रूपं सिद्ध्यति।

नीधातोः ण्वुल् प्रत्यययोगेन नायकः इति शब्दः भवति। तस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् नै अक इति स्थितिः उद्भवति। तत्र नकारात् परं यः ऐकारः सः अचः अकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण ऐकारस्य आय् इति आदेशः भवति। तदा नाय् अक इति जायते। ततः वर्णमेलनेन नायक इति शब्दः लभ्यते। तस्य प्रथमाविभक्त्यन्तं रूपमस्ति नायकः इति।

पूधातोः ण्वुल् प्रत्यययोगेन पावकः इति शब्दः भवति। तस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् पौ अक इति स्थितिः उद्भवति। तत्र पकारात् परं यः औकारः सः अचः अकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण औकारस्य आव् इति आदेशः भवति। तदा पाव् अक इति जायते। ततः वर्णमेलनेन पावक इति शब्दः लभ्यते। तस्य प्रथमाविभक्त्यन्तं रूपमस्ति पावकः इति।

[६.९] वान्तो यि प्रत्यये ॥ (६.९.७६)

सूत्रार्थः - यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अच् आव् एतौ स्तः

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। वान्तः यि प्रत्यये इति सूत्रगतपदच्छेदः। वः (वकारः) अन्ते यस्य स वान्तः इति बहुव्रीहिसमासः। यि (७/९), प्रत्यये (७/९)। यि प्रत्यये इति पदद्वयं सप्तम्यन्तमस्ति। तयोः यि इति अल्-बोधकमस्ति। अतः तदादिविधिः भवति। तेन अर्थः लभ्यते यकारादौ प्रत्यये इति। सूत्रार्थो भवति - यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अच् आव् एतौ स्तः।

उदाहरणम् - गव्यम् नाव्यम् इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - गोशब्दात् यत् प्रत्ययः भवति। तदा गो य इति स्थितिः उद्भवति। गकारात् परं यः ओकारः अस्ति, सः यकारादि-यत्-प्रत्ययात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण ओकारस्य स्थाने अच् आदेशः भवति। तदा ग्व् य इति जायते। वर्णमेलनेन गव्य इति शब्दः लभ्यते। तस्य प्रथमैकवचनं गव्यम् इति। गोः विकारः इति तदर्थः, अर्थात् दुग्धं दधि इत्यादिकम् भवति गव्यम्।

नौशब्दात् 'यत्'प्रत्ययः भवति। तदा नौ य इति स्थितिः उद्भवति। नकारात् परं यः औकारः अस्ति, सः यकारादि-यत्-प्रत्ययात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण औकारस्य स्थाने आव् आदेशः भवति। तदा नाव् य इति जायते। वर्णमेलनेन नाव्य इति शब्दः लभ्यते। तस्य प्रथमैकवचनं नाव्यम् इति। नावा तार्यम् इति तदर्थः, अर्थात् नौकया पारं गन्तुं योग्यम् जलादिकं भवति नाव्यम्।

६.९.९) अध्वपरिमाणे च। (वार्तिकम्)

इदं वार्तिकमस्ति। पाणिनिना यन्नोक्तं तस्य चिन्ता अस्मिन् अस्ति। अतः इदम् अनुक्तचिन्तां करोति। वार्तिकार्थस्तु - गोशब्दस्य ओकारस्य स्थाने अच् इत्यादेशः भवति यूतिपरे यदि अध्वनः परिमाणं बोध्यते।

उदाहरणम् - गव्यूतिः।



वार्तिकार्थसमन्वयः - गोशब्दात् यूतिशब्दे परे गो यूति इति स्थितिः उद्भवति। तत्र गकारात् परं यः ओकारः अस्ति तस्य स्थाने अच् आदेशः भवति। तदा गच् यूति इति जायते। वर्णमेलनेन गव्यूति इति शब्दः लभ्यते। तस्य प्रथमैकवचनम् गव्यूतिः। अत्र उक्तः अच्-आदेशः तदा एव भवति यदि गव्यूतिशब्दः मार्गस्य परिमाणे अर्थे प्रयुज्यते। अयं स्त्रीलिङ्गी शब्दः, क्रोशद्वयम् परिमाणम् अस्यार्थः।



पाठगतप्रश्नाः-२

७. एचोऽयवायावः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।
 ८. वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रे तदादिविधिं प्रदर्शयत।
 ९. गव्यूतिः इत्यत्र अवादेशः केन।
 १०. एचोऽयवायावः इति सूत्रे यथासंख्यपरिभाषायाः लिङ्गं कथम्।
 ११. जनावस्ति इति सन्धौ कस्य स्थाने आदेशः।
 १) पूर्वस्य २) परस्य ३) पूर्वपरयोः ४) पररूपम्
 १२. अधोलिखितानां किम् उदाहरणं कस्य सूत्रस्य इति युक्तां तालिकां चिनुत।
- | | |
|--------------------|-------------------------|
| (क) सुद्ध्युपास्यः | (i) वान्तो यि प्रत्यये। |
| (ख) सुद्ध्युपास्यः | (ii) एचोऽयवायावः |
| (ग) हरये | (iii) झलां जश् झशि। |
| (घ) नाव्यम् | (iv) इको यणचि। |

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(iii)	(iv)	(i)	(ii)
२)	(iv)	(iii)	(ii)	(i)
३)	(iii)	(iv)	(ii)	(i)
४)	(iv)	(i)	(iii)	(ii)



पाठसारः

ययोः द्वयोः वर्णयोः संहिता भवति, अर्थात् ययोर्मध्ये अर्धमात्रातः अधिककालस्य व्यवधानं नास्ति तयोः संहिताधिकारस्थसूत्रैः विभिन्नाः आदेशाः भवन्ति। ययोः संहिता तयोः एकः पूर्ववर्णः अपरः परवर्णः च भवति। अस्मिन् पाठे पूर्वस्य स्थाने आदेशः विधीयते।



इकः परस्मिन् असवर्णः अच् यदि स्यात् तर्हि इको यणचि इति सूत्रेण इकः स्थाने यण् विधीयते। इक् अत्र अविधीयमानः। अतः अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रेण स दीर्घादीनाम् ग्रहणं करोति। तेन दीर्घस्य इकः स्थाने अपि यण् आदेशः भवति।

मधु अरिः इत्युदाहरणे इकः उकारस्य स्थाने यण् वकारः भवति। तदा मध् व् अरिः इति स्थितिः उद्भवति। अनचि च इति सूत्रेण धकारस्य विकल्पेन द्वित्वं भवति। द्वित्वपक्षे मध् ध् व् अरिः इति जाते पूर्वधकारस्य झलां जश् झशि इति सूत्रेण जश् दकारः भवति। तदा मद् ध् व् अरिः इति स्थितिः भवति। वकारः संयोगान्तस्य पदस्य अन्ते अस्ति। अतः संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण तस्य लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकेन वलोपस्य निषेधो भवति। किञ्च मद्ध्वरिः इति रूपं निष्पद्यते। द्वित्वाभावपक्षे च मद्ध्वरिः इति साधु रूपं निष्पद्यते। अत्रापि वलोपस्य निषेधः भवति।

अचः पराभ्याम् रेफहकाराभ्याम् परस्य यरः द्वे वा भवतः इति अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रस्यार्थः। मह्य्याकारः इति तत्र उदाहरणम्। तत्रापि हलः परस्य यमः लोपः विकल्पेन भवति यमि परे। तेन पूर्वयकारस्य यमि यकारे परे विकल्पेन लोपे मह्याकारः इति एकयकारयुक्तं रूपमपि भवति।

एचः परे यदि अच् स्यात् तर्हि एकारस्य स्थाने अय् ओकारस्य स्थाने अय् ऐकारस्य स्थाने आय् औकारस्य स्थाने च आव् इत्यादेशः भवन्ति इति एचोऽयवायावः इति सूत्रस्य सरलार्थः। एषु वान्तः अय् आव् इति द्वौ स्तः। यदि यकारादिः प्रत्ययः परे स्यात् तर्हि वान्तः आदेशः भवति इति वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रस्यार्थः। गव्यम् नाव्यम् इत्याद्युदाहरणम्।



योग्यतावर्धनम्

सूत्रव्याख्या इति व्याकरणस्य मुख्यो विषयः। व्याकरणाध्ययनकाले सूत्रव्याख्यानं विना पदमेकम् अग्रे न गच्छन्ति विद्वांसः। यो ग्रन्थः साधुरूपाणां निर्माणाय आयोजितः अस्ति स प्रक्रियाग्रन्थः एव भवति। अस्माकम् अयं पाठ्यग्रन्थः अपि प्रक्रियाग्रन्थः एव। प्रक्रियाग्रन्थे सूत्राणां व्याख्यानम् आवश्यकम् भवति।

सूत्रव्याख्यानं परीक्षासु अपि परीक्षकाणां रुचिविषयः। अतः व्याख्यानं नाम किम्। कति अङ्गानि सन्ति व्याख्यानस्य। कथं तत् कर्तव्यम्। तस्य विशिष्टक्रमेण उपस्थापनम् च किम् इति एतत् अत्र छात्रहिताय प्रदर्श्यते। तत्रायं श्लोकः मुख्यः -

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।

आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम्॥

१) पदच्छेदः, २) पदार्थोक्तिः, ३) विग्रहः, ४) वाक्ययोजना, ५) आक्षेपः, ६) समाधानम्

एतत् सर्वम् अवलम्ब्य एकं सूत्रं व्याख्यातम् अस्ति। तस्य अध्ययनं कृत्वा छात्रैः अन्येषामपि सूत्राणां व्याख्याने स्वयं यत्नो विधेयः।



सूत्रम् - इको यणचि।

बालानां सुखं पाणिनीयप्रवेशाय विरचिते अस्मत्पाठ्यग्रन्थे अक्सन्धिप्रकरणे सूत्रमिदम् विलसति।

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते।। इति षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं साक्षालक्ष्यसंस्कारानुरोधात् विधिसूत्रम्।

सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। इकः यण् अचि इति च पदच्छेदः। तत्र इकः षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। यण् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अचि इति सप्तम्यन्तं पदम्। **संहितायाम्** इति अधिकृतम्। संहितायाम् इकः अचि यण् इति वाक्ययोजना।

इकः इत्यत्र इक् इति **आदिरन्त्येन सहेता** इति सूत्रेण निर्मितः प्रत्याहारः। स च कृत्रिमा संज्ञा। इक् इति प्रत्याहारे इ उ ऋ लृ इति चत्वारः वार्णसमाम्नायिकाः वर्णाः।

इकः इति षष्ठी। तदर्थः सम्बन्धः। सम्बन्धस्य अनुयोगी नास्ति। अतः सा **षष्ठी स्थानेयोगा** इति परिभाषया स्थानषष्ठी। तेन स्थाने इति पदं लभ्यते, स्थानं च प्रसङ्गः। अत्र इक् अविधीयमानो भवति। **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः** इति सूत्रेण इक् सवर्णानां ग्राहको भवति। तेन ईकारादीनां दीर्घाणां स्थानेऽपि कार्यं सम्भवति।

अचि इतीह अच् इति प्रत्याहारः, स च संज्ञा, तत्संज्ञिनश्च अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ इति नव वार्णसमाम्नायिकाः स्वराः।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषया अचि इत्यस्य अर्थो भवति यद् अचः अव्यवहितपूर्वस्य इति। एवञ्च अच् अविधीयमानः। अत एव **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः** इति सूत्रेण सवर्णानां ग्राहको भवति। तेन दीर्घाकारादौ परेऽपि कार्यं सम्भवति।

यण् इति प्रत्याहारः, स च संज्ञा, तत्संज्ञिनश्च य्, व्, र्, ल् इति चत्वारः वार्णसमाम्नायिकाः वर्णाः। यण् प्रथमान्तः। अत एव विधीयमानो भाव्यमानो वा। **भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न** इति परिभाषया यण् सवर्णानां ग्रहणं न करोति।

इत्थञ्च संहितायां विषयभूतायाम् इकः स्थाने यण् भवति अचि परे इत्यर्थो लभ्यते।

सुधी उपास्यः इति चात्रोदारहणम्। स च समासः। समासे आसत्तेः/सान्निध्यस्य अनिवार्यत्वात् द्वयोः पदयोः मध्ये केवलम् अर्धमात्राकालिकव्यवधानम्। अतः संहितायाः अत्र विषयः। एवञ्च अत्र ईकारः स्थानी, स च अचः अव्यवहितपूर्वः। अतः तस्य स्थाने यण् अर्थात् य् व् र् ल् इति चत्वारः आदेशाः प्राप्ताः। स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यात् स्थानेऽन्तरतमः इति सूत्रेण स्थानार्थगुणप्रमाणकृत्सु चतुर्विधेषु आन्तर्येषु, स्थानत आन्तर्याद्, ईकारस्य स्थाने यकार एव भवति। एवं प्रक्रियया सुद्ध्युपास्यः इति रूपं च सिद्ध्यतीति शम्।



पाठान्तप्रश्नाः

अधः केचित् प्रश्नाः दीयन्ते। तेषाम् उत्तराणि प्रामुख्येन दीर्घाणि एव सन्ति। सूत्रव्याख्यानं रूपसाधनं च इति द्वौ भवतः व्याकरणस्य प्रश्नस्य मुख्यौ प्रकारौ। अच्सन्धिप्रकरणे योग्यतावर्धनांशे एकस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सविस्तरं प्रदर्शितम् अस्ति। तद् दृष्ट्वा बुद्ध्वा च एतेषामपि सूत्राणां व्याख्यानं कर्तव्यम्।

झलां जश् झशि इति सूत्रे रूपसाधनं कथं कर्तव्यमिति रूपसाधनस्य नैके प्रकाराः सविस्तरं प्रदर्शिताः सन्ति। अतः तत् स्थलं दृष्ट्वा बुद्ध्वा च अन्येषामपि रूपाणां साधने प्रयासः निष्ठया विधेयः। प्रथमं लघु रूपं साधनीयम्। ततः परं क्रमशः विस्तारः कर्तव्यः।

१. संहितैकपदे नित्या ... इति कारिकां व्याख्यात।
२. इको यणचि इति सूत्रं व्याख्यात।
३. संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रं व्याख्यात।
४. अनचि च इति सूत्रं व्याख्यात।
५. एचोऽयवायावः इति सूत्रं व्याख्यात।
६. प्रसज्यप्रतिषेध-पर्युदासप्रतिषेधयोः लघुटिप्पणीं लिखत।
७. अत्र अधः प्रारम्भस्थितिः दीयते। किञ्च यदूपं साधनीयं तदपि दीयते। ततः प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत।
- ७.१) घसू आदेशः - घस्लादेशः,
- ७.२) मातृ आज्ञा - मात्राज्ञा, मात्राज्ञा
- ७.३) यदि अपि - यद्यपि
- ७.४) पितृ उपदेशः - पितृपदेशः, पितृपदेशः
- ७.५) शशी उदयः - शश्युदयः
- ७.६) साधु इच्छा - साध्विच्छा, साध्विच्छा
- ७.७) अभि उदयः - अभ्युदयः, अब्भ्युदयः
- ७.८) उभौ अपि - उभावपि
- ७.९) असौ अत्र - असावत्र
- ७.१०) प्रभो ईहा - प्रभवीहा





पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावत्मकः सन्निकर्षः हि संहिता।
२. इकः स्थाने यण् स्यात् अचि परे संहितायां सत्याम्।
३. संयोगान्तं यत् पदम् तदन्त्यस्य अलः लोपः भवति।
४. अचो रहाभ्यां द्वे।
५. सुध्युपास्यः।
६. झलाम् इति षष्ठीबहुवचनम्। जश् इति प्रथमैकवचम्। झशि इति सप्तम्येकवचनम्।

उत्तराणि-२

७. एचः स्थाने क्रमाद् अय् अय् आय् आव् एते स्युः अचि।
८. वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रे यि प्रत्यये इति पदद्वयं सप्तम्यन्तमस्ति। तयोः यि इति अल्-
बोधकमस्ति। अतः तत्र तदादिविधिः भवति। तेन अर्थः लभ्यते यकारादौ प्रत्यये इति।
९. गव्यूतिः इत्यत्र अवादेशः अध्वपरिमाणे च इति वार्तिकेन।
१०. एचोऽयवायावः इति सूत्रे यथासंख्यपरिभाषायाः लिङ्गं हि स्थानिनः ए ओ ऐ औ इति एचः
चत्वारः। आदेशाः अय् अय् आय् आव् इति अयवायावः अपि चत्वारः। स्थानिसंख्या
आदेशसंख्या च समाना इति यथासंख्यपरिभाषायाः लिङ्गमत्रास्ति।
११. पूर्वस्य।
१२. ३)

॥इति षष्ठः पाठः॥

